

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
MYKHAILO HRUSHEVSKY INSTITUTE
OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 21/22

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 24/25

Kyiv
UKRAINIAN PROPYLAEA
2018

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 21/22

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 24/25

Київ
УКРАЇНСЬКІ ПРОПІЛІ
2018

Видання засноване у 1926 р., відновлене у 1992 р.

“Український археографічний щорічник” (вип. 21–22) включає аналітичні статті, присвячені багатьом проблемам української та світової історіографії, і публікації джерел з історії давньоруських часів, литовсько-польського періоду XIV–XVII ст., епохи козаччини, новітньої історії тощо. У збірнику проаналізовано архівні збірки родини Любомирських, Міністерств внутрішніх та закордонних справ Української Народної Республіки, особові фонди південноукраїнських істориків, Євгена Коновальця, документи діячів Української автокефальної православної церкви та ін. До наукового обігу вводяться джерела з історії Гетьманщини, зокрема відписка Василя Голіцина про Коломацьку раду 1687 р., гетьманські універсали Данила Апостола, документи до біографії Григорія Граб’янки, а також листування Людмили Старицької, Михайла Гаврилка, Михайла Грушевського, Євгена Онацького, Романа Бжеського та ін. У рубриці “Пам’ятки історіографії” публікуються архівні тексти: виступ Ярослава Дашкевича на Республіканській археографічній нараді 1988 р. і збережені матеріали до статті Василя Дубровського, написаній у 1944 р., про відносини Богдана Хмельницького з Османською імперією. Розглянуто проблемні питання зі сфрагістики, суспільно-політичної, богословської думки, громадського та академічного життя в Україні. Видання доповнено добіркою рецензій і нотаток.

Для науковців, викладачів історії, учителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим України.

Редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН (*головний редактор*),
Олександр МАВРІН (*заступник головного редактора*),
Геннадій БОРЯК, Віктор БРЕХУНЕНКО, Дмитро БУРІМ,
Ігор ГИРИЧ, Любов ДУБРОВІНА, Мирон КАПРАЛЬ,
Надія МИРОНЕЦЬ, Юрій МИЩИК, Всеволод НАУЛКО,
Ольга ТОДІЙЧУК, Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ, Ярослав ФЕДОРУК

Редколегія тому:

Ярослав ФЕДОРУК (*голова редколегії*),
Ігор ГИРИЧ, Володимир КРАВЧЕНКО, Ольга ТОДІЙЧУК,
Валентин КАВУННИК (*відповідальний секретар*)

Зареєстровано Міністерством юстиції України 30 квітня 2009 р.

Свідоцтво: Серія КВ № 15258–3830 Р

Зареєстровано ВАК України як фахове видання з історичних наук у 1999 р.

*Перереєстровано постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 р., № 1–05/5
(Бюлетень ВАК України. – К., 2010. – № 7)*

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 5 від 13 вересня 2018 р.)*

© Археографічна комісія НАН України;
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2018

**ЛИСТ-КЛОПОТАННЯ М. КОСТОМАРОВА
ДО МІНІСТРА НАРОДНОЇ ОСВІТИ, ГРАФА Д. ТОЛСТОГО
ПРО ДОЗВІЛ СТУДЮВАТИ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ
З “ИСТОРИИ ПУГАЧЕВСКОГО БУНТА”
ТА ОФІЦІЙНА ВІДПОВІДЬ
(До життєпису кабінетного вченого початку 1870-х років)**

Неодмінною складовою життєвої історії майже кожного вченого-гуманітарія є отримання дозволів на роботу з фондами державних, відомчих архівів, музейних або бібліотечних колекцій тощо. Часто-густо такі дозволи є доволі рутинними чи звичними процедурами, котрі здобуваються практично в автоматичному режимі. Втім, інколи саме ділове листування, пов'язане зі здобуттям офіційних дозволів, кидає світло на нереалізовані плани чи творчі устремління інтелектуалів, які поглинув морок історичного часу.

У випадку з М. Костомаровим, який подав у відставку після відомого конфлікту 8 березня 1862 р. зі студентами-розпорядниками на публічній лекції у міській Думі імперської столиці¹, його клопотання та відповіді на них є цікавими свідченнями про те становище кабінетного вченого на міністерському утриманні, котре відтоді він вимушено посідав до кінця життя. Тим паче, що у наступні роки М. Костомаров намагався посісти кафедру у Київському та Харківському університетах, але наштовхнувся на рішучу протидію з боку Міністерства народної освіти². Більше того, багаторічні зносини М. Костомарова з очільниками цього міністерства переконали вченого, що офіційний Санкт-Петербург вирішив будь-що-будь не допускати його як до викладання, так і до більшості імперських наукових інституцій, за винятком імператорської Археографічної комісії.

М. Костомаров дуже болісно переживав своє становище напівізолюваного, кабінетного вченого у Санкт-Петербурзі. У листі від 8 вересня 1864 р.³ до М. Максимовича історик із нотками нездоланної туги писав: “Хотів був я перебратися на Україну, щоби провести решту днів у країні своїй, повній молоком і медом, але, на жаль! – сильні світу сього, котрі сидять на сідалищах влади, з намови марнослівних наклепників не допустили мене. Я любив усе життя Україну, її народ, її природу: за це мене варто позбавити можливості дожити та вмерти там”⁴.

Але на початку 1870-х рр. М. Костомаров сприймав цю ситуацію вже інакше. Попередні роки продемонстрували, що міністерство в жодному разі не затвердить його на університетській кафедрі, хоч Київський університет 1864 р. удостоїв науковця ступеня доктора російської історії, а Харківський університет того ж року обрав

¹ *Костомаров Н.* Объяснение // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. М. Грушевського. – [К.,] 1928. – С. 131–132; *його ж.* Последнее объяснение по поводу моей лекции 8-го марта // Там само. – С. 134–136.

² *Марахов Г. І.* Нові сторінки з біографії М. І. Костомарова // Вісник АН УРСР. – 1972. – № 1. – С. 99–106; *Ульяновський В.* Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 203–273.

³ За іншою інформацією – 1869 р. Див.: *Ульяновський В.* Докторський диплом Миколи Костомарова... – С. 223 (прим. 42).

⁴ *Данилов В.* Материалы для биографии Н. И. Костомарова // Україна. – 1907. – Т. 4. – Кн. 11/12. – С. 233–234.

історика ординарним професором. До того ж давалися ознаки вік і хвороби, які дуже дошкуляли історика, котрий сильно підупав і постарів. Його близький приятель, письменник Д. Мордовець гадав, що у вересні 1870 р. М. Костомаров зазнав “першого мозкового удару”⁵.

Отож він хоч-не-хоч мусив проектувати, принаймні замислюватися про перспективи фінальної частини свого життя. Після попередніх перемовин у відомчих кабінетах член і редактор імператорської Археографічної комісії М. Костомаров 21 березня 1870 р. звернувся із клопотанням до міністра народної освіти, графа Д. Толстого про збільшення свого щорічного утримання до розміру окладу ординарного професора, від посади якого історика змушували відмовлятися протягом восьми років⁶.

Згідно з вищою монаршою милістю від 16 травня 1870 р. М. Костомарову призначали щорічну платню в розмірі трьох тисяч рублів “доки він перебуватиме на службі”⁷ в імператорській Археографічній комісії. Його оклад становив 2400 рублів, до яких додавалися 300 квартирних і 300 столових рублів⁸. Окрім того, після випуску шостого тому “Актов Южной и Западной России” за поданням міністра народної освіти 17 квітня 1870 р. історикові пожалували чин дійсного статського радника, котрий відповідав четвертому класу⁹.

В автобіографічній оповіді М. Костомаров щиро назвав клопотання графа Д. Толстого “істинним благодіянням”. За його визнанням, “по-перше, я дістав можливість залишитися в столиці і мати під рукою більше засобів для вчено-літературної діяльності, що становить мету та насолоду мого життя; а по-друге, я здобув постійну підтримку свого матеріального побуту, що звільнило мене від потреби бути у постійній залежності та підлеглості від видавців і журнальних редакторів”¹⁰.

Здавалося б, що у світлі цих подій, особливо на тлі обнадійливих і, врешті-решт, реалізованих обіцянок міністерства стосовно збільшення утримання, клопотання опального історика щодо дозволу працювати з архівними джерелами з історії бунту О. Пугачова мають задовольнити. Адже навіть найприскіпливіші цензори не знайшли жодної крамоли в історичній студії “Бунт Стеньки Разина”, котра продукувала очевидні паралелі щодо нових наукових зацікавлень М. Костомарова. Та, незважаючи на начебто доброзичливе ставлення графа Д. Толстого до М. Костомарова, історика вирішили тримати якомога далі від цієї дражливої для імперської науки теми, позаяк за ним уже міцно закріпилася репутація українофіла та нищителя російського пантеону героїв.

Зрештою, “прихильність” офіційного Санкт-Петербурга виявилася лише показним, зовнішнім флером, за яким ховалася справжня позиція міністерської бюрократії.

⁵ *Мордовцев Д. Л.* Исторические поминки по Н. И. Костомарове // Русская старина. – 1885. – № 6. – С. 631–632.

⁶ *Ульяновський В.* Докторський диплом Миколи Костомарова... – С. 272.

⁷ *Летопись занятой Археографической комиссии за 1882–1884 гг.* / Ред. К. Н. Бестужев-Рюмин. – СПб., 1893. – Вып. 9. – Отд. IV. – С. 58 (прим. 2).

⁸ *Кравцов Д. Е.* Н. И. Костомаров. Письма. Стаття [авторизований машинопис. Ленінград, 1969] // Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. 262. – Спр. 22. – Арк. 9.

⁹ *Летопись занятой Археографической комиссии за четыре года [1867–1870]* / Ред. Е. Е. Замысловский. – СПб., 1871. – Вып. 5. – Отд. IV. – С. 132–133.

¹⁰ *Костомаров Н. И.* Автобиография // *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Вступ. ст. и ком. Ю. Пинчук. – К., 1992. – С. 289.

Восени 1871 р. саме зусилля “міністерської партії” відіграли визначальну роль у тому, що М. Костомарова, як і раніше 1865 р.¹¹, не обрали членом-кореспондентом імператорської Санкт-Петербурзької АН¹².

На той час М. Костомаров був одним із найвідоміших учених-гуманітаріїв в імперії Романових. На початку 1870-х рр. завершилося видання 12-ти томів його “Исторических монографий и исследований” (СПб., 1863–1872), здійснене Д. Кожанчиковим, котре стало промовистим свідченням реального масштабу наукових практик опального інтелектуала.

На початку 1870-х рр. творчі здобутки М. Костомарова визнавали навіть його найзавзятіші опоненти та непримиренні критики. Втім, 1873 р. жодна імперська установа не наважилася навіть порушити питання про відзначення 35-річного творчого ювілею історика. Натомість ініціаторами неформального святкування та пошанування М. Костомарова стали його друзі¹³. Відтак низка відомих петербурзьких учених, письменників, митців, культурно-громадських діячів висловлювали неприховане подивування, а то й щире нерозуміння того, чому ювілей діяльності історика такого масштабу не відзначається в імперії на офіційному рівні на тлі інших бучних святкувань. 14 січня 1874 р. неначе навздогін ювілею рескриптом російського імператора Олександра II М. Костомарову був пожалуваний орден Св. Володимира 3-го ступеня. У цьому демонстративному акті нагородження, точніше пожалування, відобразилося візантійське лицемірство російської влади¹⁴.

Публіковані нижче лист-клопотання та міністерська відповідь додають лише кілька зовнішніх пунктирів до обрисів тієї складної комунікації історика з імперською бюрократією, котра тривала протягом ряду років. Якщо взяти до уваги запальну експресію, комунікативну відкритість, інколи простодушну наївність М. Костомарова, котрі в нього чергувалися з тривалими нападами меланхолійної зажуреності та незвичайної помисливості, то можемо уявити, наскільки болючими і складними були для нього зносини з прагматичними міністерськими крючоктоврами.

ДОКУМЕНТ

*Лист-клопотання М. І. Костомарова до міністра народної освіти,
графа Д. А. Толстого про дозвіл студіювати матеріали
з “Истории Пугачевского бунта”. 22 березня 1870 р.*

Ваше сиятельство, граф Дмитрий Андреевич!

Обращаюсь к вашему сият[ельс]тву с покорнейшей просьбой. Я желал бы заняться историей Пугачевского бунта и для того познакомился с делами Государственного Совета. Если ваше сият[ельс]тво найдете это желание уместным, окажите мне ваше покровительство и благоволите исходатайствовать мне возможность

¹¹ Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетневым / Под ред. К. Я. Грота. – СПб., 1896. – Т. 3. – С. 711.

¹² *Никитенко А. В.* Дневник: В 3 т. / Подгот. текста и прим. И. Я. Айзенштока. – [М.], 1956. – Т. 3: 1866–1877. – С. 214.

¹³ XXXV лет ученой и литературной деятельности Н. И. Костомарова. 1838–1873 // Русская старина. – 1874. – № 1. – С. 181.

¹⁴ Каталог III очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885–1910. – Воронеж, 1910. – С. 20.

пользоваться означенными делами, без которых, очевидно, желание это придется оставить.

Приношу уверение в чувствах глубочайшего уважения и совершенной преданности, с которыми честь имею пребыть, вашего сият[ельст]ва покорнейший слуга.
Николай Костомаров

Марта 22 (дня) 1870 (года)

На документі позначка: Можно написать г[осподину] Витману. 21 марта. Внизу: 28 марта. Его пр[евосходительст]ву В. И. Витману (ЦГИАЛ. – Ф. 733. – Оп. 193. – № 193. – Л. 15. Подлин.)¹⁵

НБУВ.ІР. – Ф. 262. – Спр. 22. – Арк. 9. Машинописна копія.

**Відповідь міністра народної освіти, графа Д. А. Толстого
на лист-клопотання М. І. Костомарова. 11 квітня 1870 р.**

МИНИСТР
НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ
11 апреля 1870 г.
№ 3722

Его Высокор[о]дию Н. И.
Костомарову

Милостивый Государь,
Николай Иванович.

Вследствие письма Вашего от 22 истекшего Марта относительно исходатайствования Вам доступа в Государственный Архив для ознакомления с делами, относящимися к истории Пугачевского бунта, я входил об этом в сношение с Г[осподином] Товарищем Министра Иностранных Дел, который, по поручению Г[осподина] Государственного Канцлера, сообщил мне ныне, что на основании правил Высочайше утвержденных для допущения к занятиям в Государственном Архиве, дела касающиеся до Пугачевского бунта принадлежат к числу тех, которые не могут быть выданы.

Не усматривая за сим возможности удовлетворить упомянутому ходатайству Вашему считаю долгом об этом Вас, Милостивый Государь, уведомить, в ответ на письмо Ваше.

Примите уверение в совершенном моем почтении и преданности.

Граф Дмитрий Толстой

НБУВ.ІР. – Ф. 22. – Спр. 351. – Арк. 1–1 зв. Оригінал.

Олексій Ясь (Київ)

¹⁵ Нині ця справа зберігається у Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі. Справа має назву: “О допущении бывшего Профессора Костомарова в Сенатский Архив для некоторых изысканий по судебным делам времени императрицы Екатерины II...”. Див.: РГИА. – Ф. 733. – Инвентарная опись 193. Департамент народного просвещения. 1863–1879 гг. – Л. 34. [Електр. ресурс]. – Реж. доступу: <http://rgia.su/imageViewer/img?url=nouLjcLOz8nKztmMmo2WnpPCztmQnZWanIvCzcjIxsVNXsjZmI2Qio/Czw>